

Hanna Kozaczewska-Golasz

Głowice talerzowe w XIII-wiecznych portalach śląskich

Wstęp

Spośród blisko stu portali uskokowych, powstałych w XIII w. w budowlach śląskich, w ponad połowie znajduje się strefa głowic wieńcząca ościeża lub tylko głowice nad kolumnami. Stosowano różne typy głowic: kielichowe gładkie, kielichowo-blokowe, kielichowe z dekoracją roślinną oraz talerzowe.

Te ostatnie występują w 14 budowlach zgrupowanych w trzech ośrodkach: w okolicy Lwówek – Złotoryja, Strzelin – Brzeg, Nysy oraz po jednym koło Wrocławia i Ścinawy (ryc. 1). Formy głowic talerzowych są różne – od złożonych z torusów i wklęsłów do skrom-

nych jednotorusowych. Podobne formy występują jako przewiązki trzonów kolumn w portalach oraz jako przewiązki słupek (kościół parafialny pw. NPM w Złotoryi) i głowice kolumnienek w oknach (Świerzawa).

W dotychczasowej literaturze przedmiotu zwrócono uwagę na podobieństwo gzymsu portalu trzebnickiego do głowic talerzowych [9], [13]. Celem artykułu jest przedstawienie zmian zachodzących w formach głowic talerzowych w ciągu XIII w., a także analiza strefy głowic portalu zachodniego w kościele św. Bartłomieja w Trzebnicy.

Głowice talerzowe z 1. połowy XIII w.

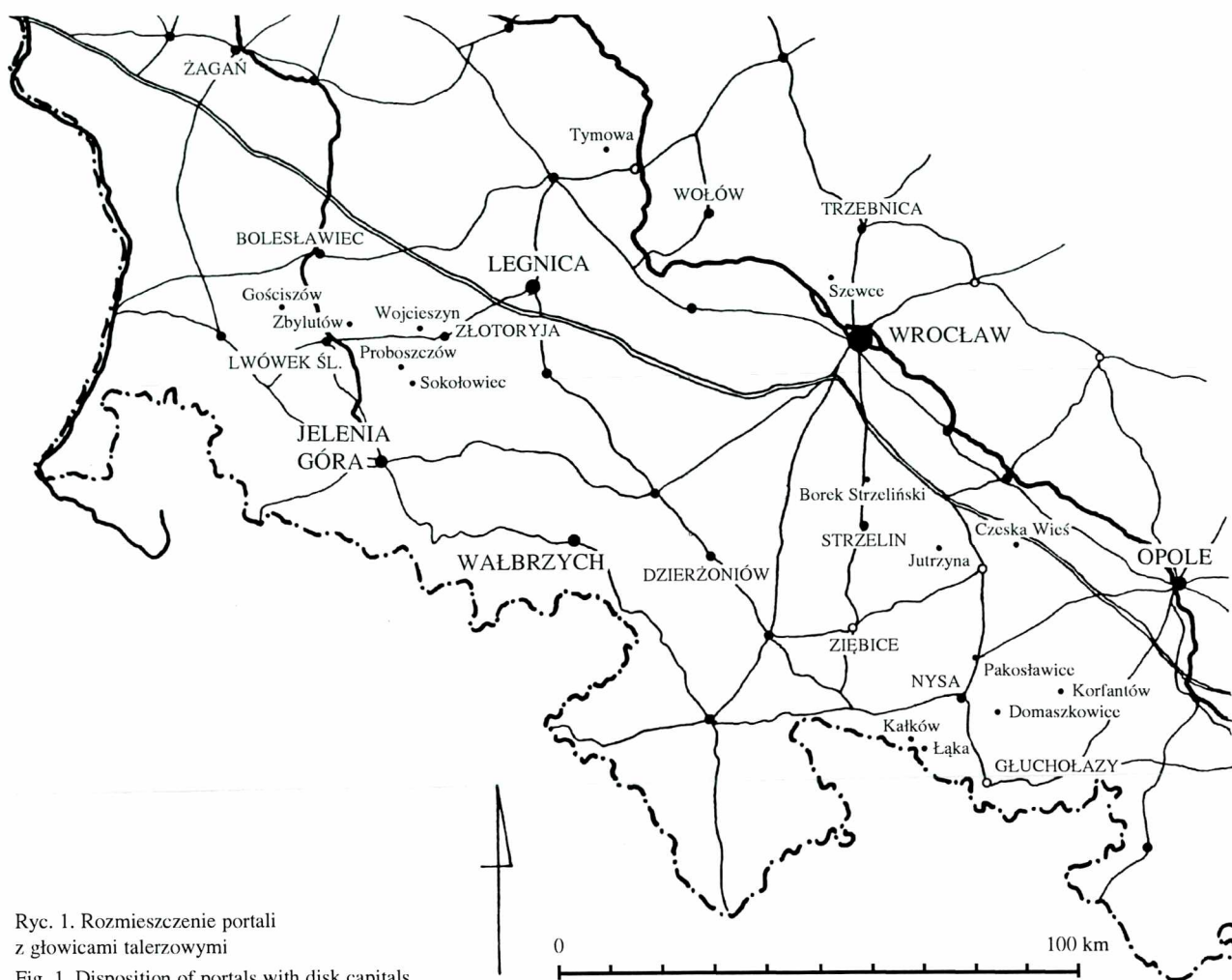
W niektórych portalach uskokowych bez kolumnienek (Iława – dzielnica Szprotawy, Piotrowice Jaworskie – pow. Jawor, Raciborowice – pow. Bolesławiec) ościeża od archiwolty zostały oddzielone gzymsem, którego przekrój jest podobny do bazy attyckiej, lecz ustawionej odwrotnie, to znaczy graniasta płyta stanowi górne zwieńczenie, a równocześnie jest oparciem dla archiwolty (ryc. 2). W portalach uskokowych z kolumnienkami w kościele klasztorным w Trzebnicy (portal północny) i w kościele św. Idziego we Wrocławiu podobny gzymś wieńczy strefę głowic.

Portale, w których występują głowice talerzowe, mają układ uskokowy z jedną parą kolumnienek, najczęściej wolno stojących¹. Tylko w jednym portalu, w Szewcach (pow. Trzebnica), znajdują się dwie pary kolumnienek (ryc. 12) i jeden portal w Gościszowie (pow. Bolesławiec) jest uskokowy bez kolumnienek (ryc. 5). Portale te prowadziły do nawy i znajdowały się

w elewacji południowej, północnej lub zachodniej. Najstarsze portale zachowały się w kościołach z 1. tercji lub 2. ćwierci XIII w.² o układzie jednonawowym z prezbiterium i półkolistą apsydą w Zbylutowie (pow. Lwówek Śląski), Sokołowcu (pow. Złotoryja) i Pakosławicach (pow. Nysa) oraz w kościołach w Wojcieszynie (pow. Złotoryja) i Proboszczowie (pow. Złotoryja), (ryc. 2–4). W Zbylutowie i Pakosławicach głowice występują tylko jako element kolumnienek, w pozostałych portalach natomiast głowice kolumnienek przechodzą na sąsiadujące z nimi ścianki uskoków, oddzielając ościeże od archiwolty. W Proboszczowie i Sokołowcu profilowanie zostało ucięte równo z licem ściany zewnętrznej i z licem węgara. Nie ma pewności czy tak było od początku, gdyż w portalu w Wojcieszynie zachowało się profilowanie przechodzące na węgarek (ryc. 9). Można przypuszczać, że ze względu na wygodę przejścia profilowanie zostało ścięte w późniejszym okresie. Po-

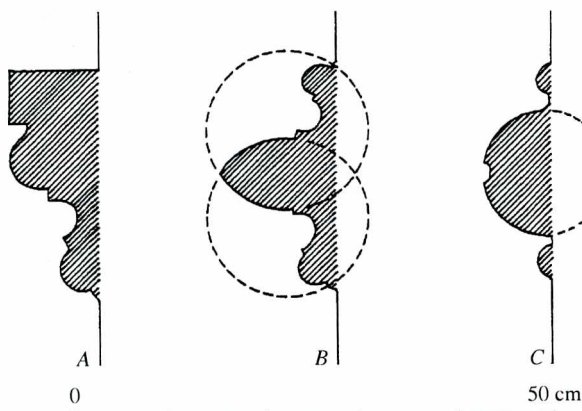
¹ Portale w Jutrzynie, Domaszkowicach i Tymowej są pokryte tynkiem, który uniemożliwia sprawdzenie czy kolumnienki są wolno stojące.

² Datowanie przyjęto według opracowania Tadeusza Kozaczewskiego [8].

Ryc. 1. Rozmieszczenie portali z głowicami talerzowymi

Fig. 1. Disposition of portals with disk capitals

Ryc. 2. Profile: A – gzymsu portalu w Iławie; głowicy talerzowej portalu: B – w Sokołowcu; C – w Zbylutowie

Fig. 2. Profiles: A – portal moulding in Iława; disk capital of portal: B – in Sokołowcu; C – in Zbylutów

twierdzeniem tego może być portal w Korfantowie (ryc. 11), w którym głowica występuje także od wewnętrznej strony węgarów.

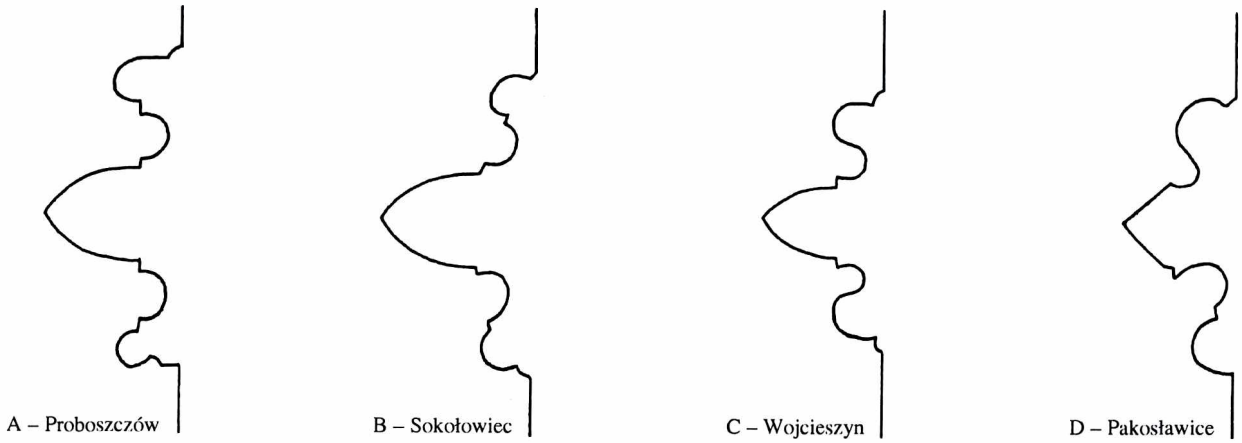
W wymienionych obiektach głowice mają formy najbardziej rozwinięte, złożone z dużego torusa przechodzącego we wklęsły i mniejsze torusy po obu stronach (ryc. 3, 4, 8). Genezy ukształtowania takiego profilu można dopatrzeć się w układzie bazy attyckiej lub wzorowanych na niej wspomnianych gzymsach (ryc. 2).

Zrezygnowano w nich z płyty graniastej, a ponad większym torusem powtórzono wklęsłość i mniejszy torus. Powstała w ten sposób forma jakby zdwojonej bazy. W miejsce większego torusa bazy (gzymsu), o przekroju około $\frac{1}{2}$ koła, wprowadzono w głowicach torus o przekroju migdałowym, znacznie bardziej wysunięty. Przekrój ten daje się wpisać między dwa okręgi, obejmujące całe profilowanie głowicy.

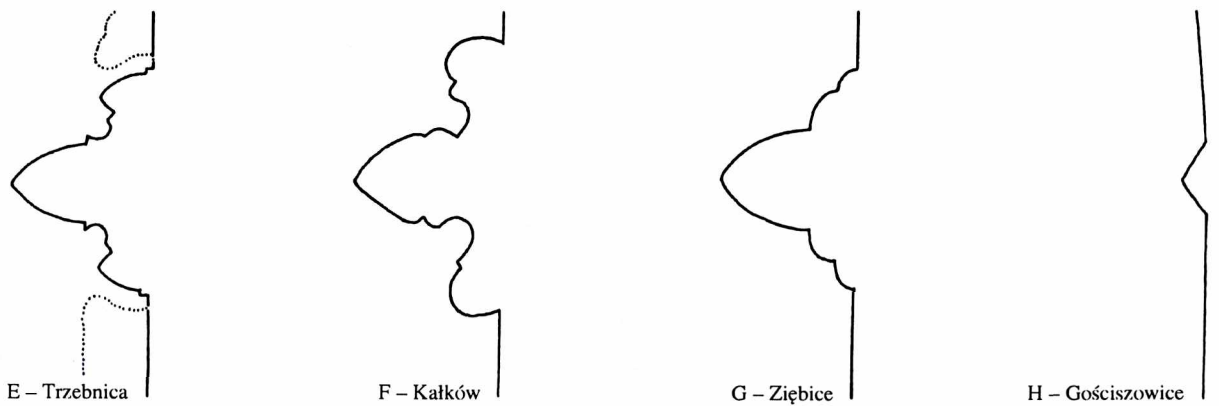
Odosobnionym przykładem poszukiwań innego kształtu głowicy talerzowej jest portal w Zbylutowie (ryc. 2). Jego duży torus ma przekrój bliski półkoła, ale w połowie podzielonemu niewielkim rowkiem, co w efekcie dało zestawienie dwóch torusów o profilu $\frac{1}{4}$ koła. Skrajne torusy są zdecydowanie mniejsze i używane proporcje nie przypominają bazy attyckiej.

W trzech głowicach w Proboszczowie, Sokołowcu i Wojcieszynie tylko środkowy duży torus ma przekrój migdałowy, natomiast wklęsły i mniejsze torusy mają przekrój kolisty (półkolisty, podkowiasty lub eliptyczny), (ryc. 3A–C, 9). Listewki łączące poszczególne profile w Proboszczowie są ustawione pionowo w jednej linii, w Sokołowcu – pionowo lub lekko skośnie, a w Wojcieszynie przejście od zewnętrznych torusów do wklęsłości jest płynne.

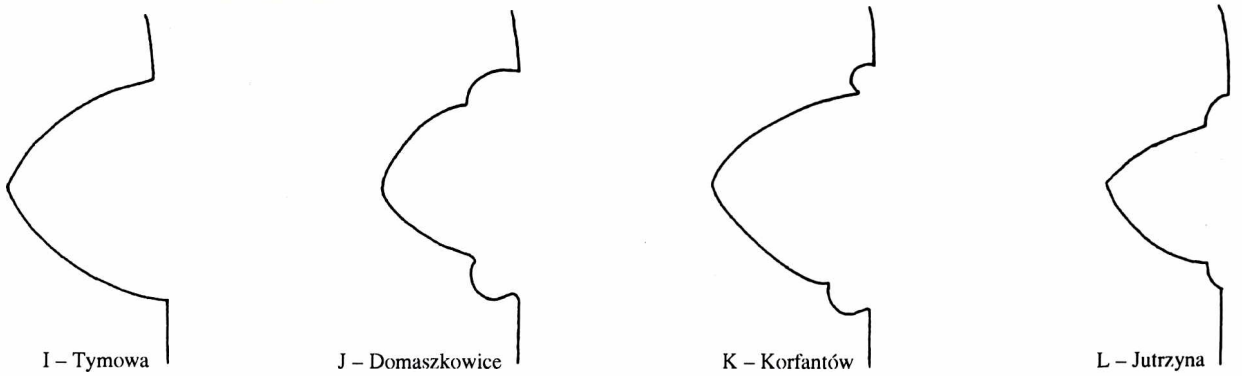
Głowice portalu w Pakosławicach (ryc. 3D, 10) otrzymały nieco inny profil i inne proporcje. Część środkowa ma przekrój trójkątny, niemigdałowy, mniej

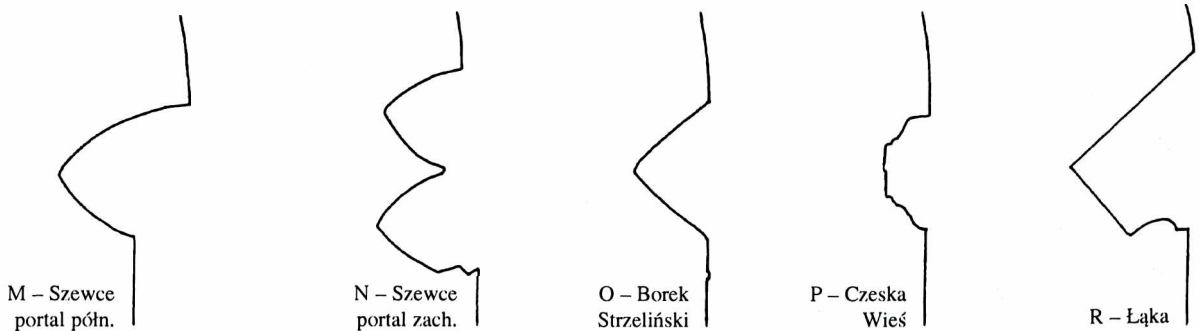
Profile głowic talerzowych portali z 2. ćwierci XIII w.

Profil gzymsu portalu zachodniego w Trzebnicy oraz profile przewiązek kolumniek portali

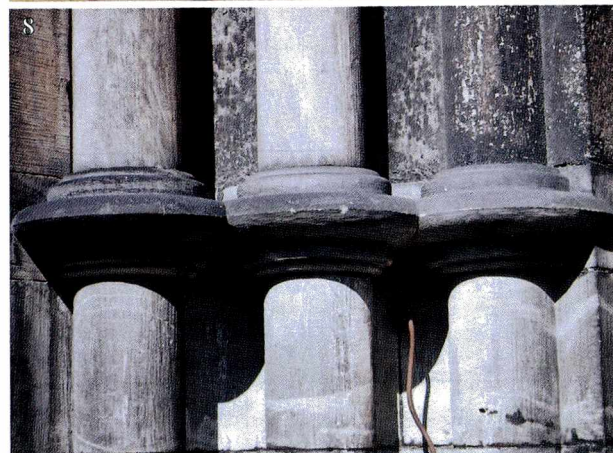
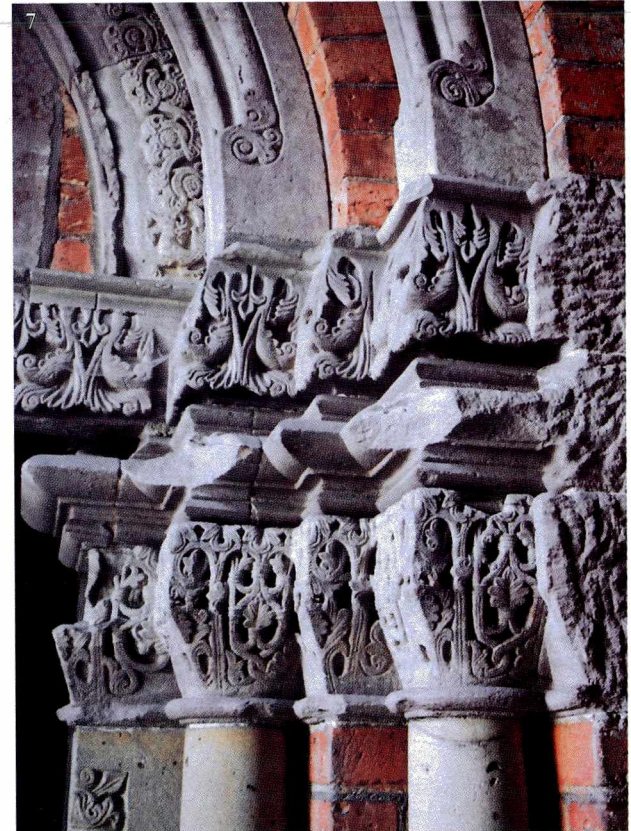
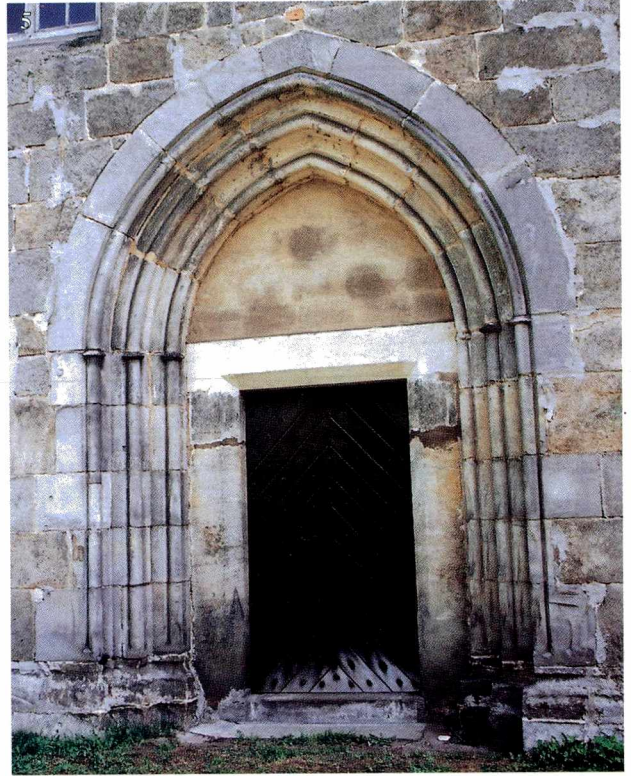
Profile głowic talerzowych portali z 3. ćwierci XIII w.

Profile głowic talerzowych portali z 4. ćwierci XIII w.

Ryc. 3. Profile głowic talerzowych i przewiązek portali z XIII w.
 Fig. 3. Profiles of disk capitals and portal bands shaft-ring from the 13th c.

Ryciny: 4. Portal południowy kościoła w Proboszczów. 5. Portal kościoła w Gościszów. 6. Głowice lewego ościeża zachodniego portalu kościoła św. Bartłomieja w Trzebnicy. 7. Głowice prawego ościeża zachodniego portalu kościoła św. Bartłomieja w Trzebnicy. 8. Przewiązki kolumniek portalu zachodniego kościoła parafialnego w Ziębicach

Figures: 4. South portal of the church in Proboszczów. 5. Church portal in Gościszów. 6. Capitals of the left west portal jamb of St Bartholomew's church in Trzebnica. 7. Capitals of the right west portal jamb of St Bartholomew's church in Trzebnica. 8. Bands shaft-ring of small west portal columns of the parish church in Ziębice

wysunięty, zewnętrzne torusy natomiast są proporcjonalnie większe. Przejścia między elementami są płyn-

ne, z listewką lub z ostrą krawędzią. Dolny wałek ma dekorację ze skośnej plecionki.

Gzyms i przewiązki portali o profilu talerzowym

Profil talerzowy występował także w przewiązkach kolumn portali kościołów parafialnych w Kałkowie (pow. Nysa) i w Ziębicach oraz, w jednym wypadku, w portalu zachodnim w kościele klasztornym w Trzebnicy, jako gzyms rozdzielający dwie strefy głowic (ryc. 3E–G, 6–8). Profile te, mimo że pochodzą z 1. połowy XIII w., różnią się od wcześniej omówionych profili głowic. Największe różnice występują w gzymisie trzebnickim, w którym wszystkie trzy torusy otrzymały profil migdałowy, a półkoliste wklęsły są proporcjonalnie mniejsze. Części wklęsłe oddzielono listewkami pionowymi przy dużym torusie i skośnymi przy torusach mniejszych³.

Zachodni portal trzebnicki ma strefę głowic rozbudowaną w niezwykle sposób (ryc. 3, 6, 7). Nad ościeżami z kolumnkami znajdują się dwa poziomy głowic rozdzielone gzymsem talerzowym. Górne głowice zwięzają się ku górze, gdzie są zakończone wałeczkiem, a na ich górnej powierzchni zachowały się gniazda z pozostałościami żelaznych bolców [7] – są więc ustawione w pozycji odwróconej. Dolne głowice są nieco większe, o odmiennym kształcie i dekoracji. Łączący je gzyms został częściowo przysłonięty przez ażurową dekorację głowic.

Forma gzymisu trzebnickiego, podobna do głowic talerzowych w Proboszczowie, Sokołowcu i Wojcieszynie, świadczy o tym, że mógł on pełnić funkcję samodzielnej głowicy. Fakt ten potwierdza brak dopasowania gzymisu do głowic, zwłaszcza dolnych. Głowice są za duże i dochodzą aż do linii mniejszych torusów gzymisu (na rysunku zarys głowic zaznaczono linią kropkowaną). Prawidłowy układ elementów jest widoczny przy węgarku prawego ościeża, w którym została zniszczona dekoracja ażurowa głowicy (ryc. 7). Dolne głowice lewego ościeża, pozbawione dekoracji, prawie pasują do gzymisu (ryc. 6). Gdyby dodać do nich dekoracje, to wystawałyby one przed mniejsze torusy, podobnie jak w prawym ościeżu. Ponadto w lewym ościeżu górne głowice mają inną wielkość uskoków i nie odpowiadają uskokom gzymisu – widać wyraźne przesunięcie i różną szerokość elementów. Lepiej zachowane górne głowice prawego ościeża zasłaniają miejsca styku.

Do wymienionych niedokładności powiązań w strefie głowic zachodniego portalu trzebnickiego dodać można nieprawidłowości w strefie baz. Trzony kolumn mają zbyt dużą średnicę w stosunku do baz. Bazy mają górny torus zbliżony do półkolistego, a niewielki wklęsłok płynn timerzechodzi w kolisty dolny wałek, na którym nigdzie nie stwierdzono śladów zaostrenia, podobnego do występującego w gzymisie. Piaskowiec,

z którego wykonano bazy jest bardzo zwietrzały, natomiast stykające się z nimi trzony kolumn są jak nowo wykute i to z piaskowców o różnym zabarwieniu, czyli z różnych złóż, sprowadzonych zapewne w różnym czasie⁴. Także dekoracja rzeźbiarska w tympanonie nie odpowiada kształtowi tympanonu, lecz została złożona z trzech płyt, które trzeba było przyciąć, by mogły się zmieścić [7]. Wymienione nieprawidłowości prowadzą do jednego wniosku – istniejący portal został złożony z elementów kilku starszych portali, być może, z dodatkiem nowszych elementów.

Występujące w portalu trzebnickim niektóre detale architektoniczno-rzeźbiarskie pochodzą z 1. ćwierci XIII w., a więc można je łączyć z pierwszym etapem istnienia kościoła, poświęconego w 1219 r. [10, nr 220], którego budowę rozpoczęto zapewne przed fundacją klasztoru dla zakonu niecysterskiego⁵ [6], [7]. Tym można wytłumaczyć występowanie w kościele dekoracji figuralnej. Zakon cysterek przystąpił do przebudowy kościoła, dostosowując go do własnych potrzeb, nie usunął jednak istniejącej dekoracji rzeźbiarskiej. Kamienne płyty z rzeźbami figuralnymi zdobiły prezbiterium jeszcze w XVI w., kiedy zostały uszkodzone podczas pożaru kościoła i zawalenia się wieży w 1515 r. [14].

W czasie przebudowy kościoła w latach 30. XIII w. [6], [7] pierwotne portale musiały zostać rozebrane. Posłużyły one do wzniesienia nowych, ale czy mógł być jednym z nich zachowany portal zachodni? Określenie czasu jego powstania nie jest łatwe⁶. Bardzo wysmukłe proporcje otworu wejściowego świadczą o złożeniu tego portalu najpewniej w okresie nieco późniejszym. Istotnym detalem datującym jest gzyms o formie głowicy talerzowej, którego czas powstania będzie możliwy do określenia po analizie przewiązek i głowic występujących w ciągu XIII w.

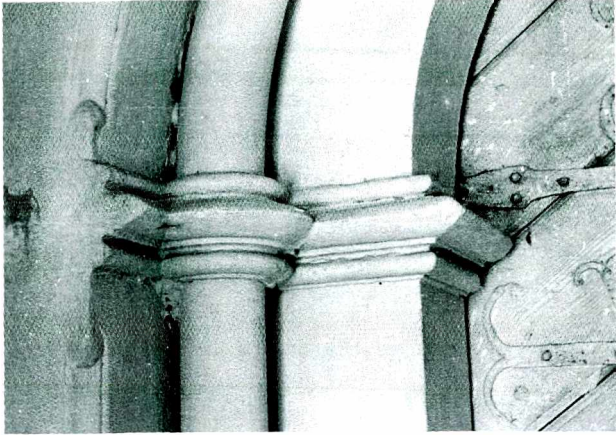
Przewiązki znajdowały się w dwóch kościołach w Kałkowie (2. tercja XIII w.) i Ziębicach (ok. 1250 r.) na środku trzonów kolumn portali (ryc. 3F, G). W Kałkowie występowały one jedynie na kolumnkach zewnętrznych. Ich profil był złożony z dużego torusa o przekroju migdałowym, wklęsłok i mniejszych torusów półkolistych po obu stronach, podobnie jak w głowicach portali wiejskich. Przejścia między poszczególnymi elementami nie były jednak wydzielone, jak dotychczas, listewkami i ostrymi krawędziami, lecz połączone płynną linią z półwałeczkami. W bazach portalu także występują płynne przejścia od kolistego gór-

⁴ Trudno zgodzić się z twierdzeniem Marii Poksińskiej [11], że nie dbano o jednorodny materiał, ponieważ zamierzano portal pomalować.

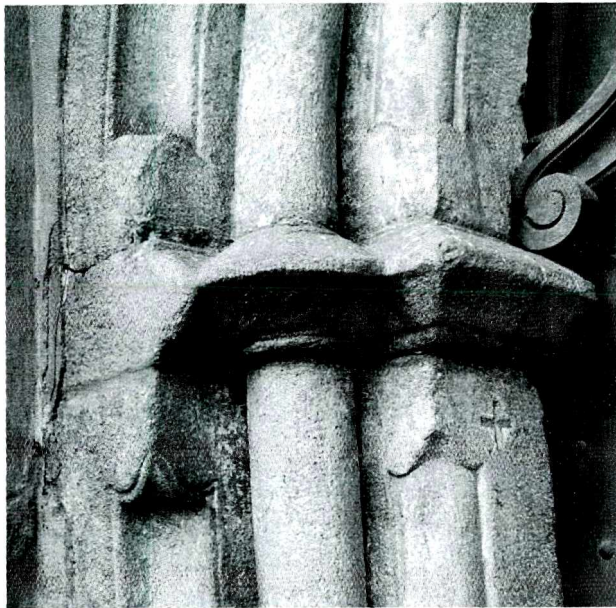
⁵ Dopiero w 1218 r. klasztor przeszedł na własność zakonu cystersów [10, nr 213].

⁶ Po badaniach Poksińska [11] doszła do wniosku, że techniki malarzkie zastosowane na portalu północnym są starsze od technik na portalu zachodnim.

³ Profile głowicy i bazy w książce Zygmunta Świechowskiego [14] zostały narysowane z błędami.

Ryc. 9. Głowice portalu kościoła w Wojcieszynie
Fig. 9. Church portal capitals in Wojcieszyn

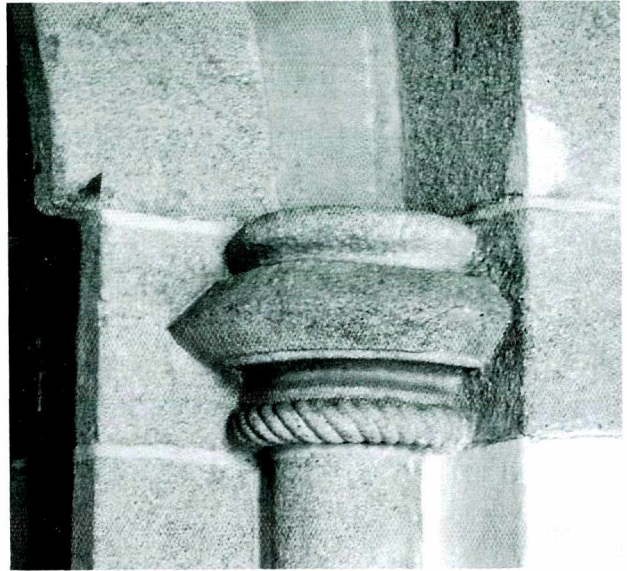

Ryc. 11. Głowice portalu kościoła w Korfantów
Fig. 11. Church portal capitals in Korfantów

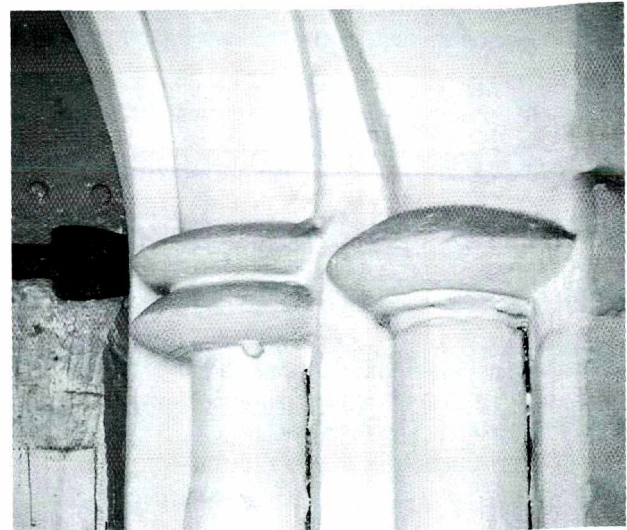
nego torusa do zagłębionego wklęsła, dolny torus natomiast o przekroju $\frac{1}{4}$ koła wydzielono ostrą krawędzią.

Przewiązki w portalu w Ziębicach (ryc. 3, 8) znajdują się na wszystkich kolumnkach. Ich przekrój jest mniej plastyczny. Na środku występuje duży migdałowy torus, do którego po obu stronach przylegają mniejsze wałki o profilu zbliżonym do $\frac{1}{4}$ koła.

Znacznie skromniejsze przewiązki występują w portalu kościoła w Gościszowie (pow. Bolesławiec: druga ćwierć XIII w.). Jako jedyny z omawianych jest to por-

Ryc. 10. Głowice portalu kościoła w Pakosławicach
Fig. 10. Church portal capitals in Pakosławice

Ryc. 12. Głowice portalu zachodniego kościoła w Szewcach
Fig. 12. West portal capitals of the church in Szewce

tal uskokowy bez kolumnenek (ryc. 3, 5). Naroża uskoków zostały wyprofilowane w formie wałeczków, które na poziomie głowic mają niewielkie przewiązki o przekroju trójkątnym.

Przewiązki talerzowe występowały także we wnętrzach kościołów na służkach, np. w kościele parafialnym w Złotorzy oraz na kolumnkach okien apsydy w kościele w Świerzawie.

Głowice talerzowe w 3. i 4. ćwierci XIII w.

Około połowy XIII wieku nastąpiła wyraźna zmiana formy głowic, polegająca na zmniejszeniu liczby elementów i uproszczeniu (ryc. 3). W Tymowej (pow. Lubin) głowice składają się wyłącznie z torusa o krótkim profilu migdałowym. Być może, iż pod pokrywającym portal tynkiem znajdują się jeszcze mniejsze wałeczki, jak w portalach w Domaszkowicach (pow. Nysa) i w Korfantowie (pow. Opole), (ryc. 3, 11). Głowi-

ce tych portali mają jeden wyraźnie większy torus oraz dwa mniejsze. Nieco mniejszą głowicę otrzymał portal w Jutrzynie (pow. Strzelin), (ryc. 3).

Ostatnią grupę, z 4. ćwierci XIII w., tworzą wyraźnie uproszczone głowice, złożone z jednego torusa o profilu migdałowym (Szewce, pow. Złotorzy) lub trójkątnym (Borek Strzebiński, pow. Strzelin), (ryc. 3, 12). Wyjątkowo w zachodnim portalu w Szewcach wys-

tępują dwa torusy jednakowej wielkości, jeden nad drugim.

Zgeometryzowane głowice zbliżone do talerzowych występują w kościołach w Czeskiej Wsi (pow. Brzeg) i w Łące (pow. Nysa), (ryc. 3). W Czeskiej Wsi głowice są złożone jakby z kilku krążków o różnej średnicy. W prawym ościeżu tworzą one układ zbliżony do głowicy talerzowej z dwoma środkowymi krążkami o większej

średnicy i dwoma mniejszymi o profilu wklęsło-wypukłym. W lewym ościeżu głowica składa się z trzech krążków o malejącej średnicy od góry ku dołowi.

Nietypowe zwieńczenie otrzymała para kolumniek i ościeża portalu w Łące, w postaci głowicy talerzowej o przekroju trójkątnym z kolistym podcięciem (ryc. 3). Profil głowicy ma kształt bardziej zbliżony do gzymsu niż do głowicy.

Podsumowanie

W ciągu XIII wieku nastąpiła zmiana w układzie przekroju głowic talerzowych – od form wywodzących się z przekroju bazy attyckiej, poprzez redukcję kolejnych elementów, do głowicy składającej się wyłącznie z jednego torusa o krótkim przekroju migdałowym.

Obecny gzyms strefy głowic zachodniego portalu kościoła trzebnickiego, zdaniem autorki, stanowił wcześniej samodzielną głowicę talerzową. Jej trzy migdałowe torusy i niewielkie wklęski, w porównaniu z głowicami z 2. i 3. ćwierci XIII w. (ryc. 3), umożliwiają przypuszczenie, że forma ta powstała bliżej końca 2. ćwierci stulecia, a więc jest późniejsza od pozosta-

łych elementów strefy głowic, datowanych przez większość badaczy na 1. ćwierć XIII w. Nie pasuje ona do tych głowic, gdyż jako gzyms jest zbyt mało wystająca, a ponadto ma inną wielkość uskoków. Można więc przypuszczać, że początkowo pełniła funkcję samodzielnej głowicy innego portalu, powstałego w końcu 1. połowy XIII w. Powstanie portalu zachodniego w zachowanej formie nie mogło więc nastąpić w 1. połowie XIII w., lecz później. Być może, nowy układ portali zachodnich był związany z budową nieznaną nam średniowiecznej wieży [18], która istniała przed zachowaną wieżą barokową.

Wszystkie ryciny wykonała autorka.

All figures by the author.

Bibliografia

- [1] Białoskórska K., *Tradycjonalizm i jego źródła w architekturze polskiej*, [w:] *Sztuka i ideologia XIV wieku*, Warszawa 1975, s. 189–194.
- [2] Chrzanowski T., Kornecki M., *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 7, Warszawa 1968.
- [3] Chrzanowski T., Kornecki M., *Sztuka Śląska Opolskiego*, Kraków 1974, s. 21, 22.
- [4] Frey D., *Das romanische Tympanon des Westportals an der Klosterkirche in Trebnitz*, Breslau 1940.
- [5] Gębarowicz M., *Architektura i rzeźba na Śląsku do schyłku XIV w.*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 3, Kraków 1936.
- [6] Kozaczewski T., *O niektórych niewyjaśnionych problemach budowlanych kościoła poklasztorowego w Trzebnicy*, Biuletyn Historii Sztuki, nr 24, Warszawa 1962, s. 119–123.
- [7] Kozaczewski T., *Portal z Dawidem i Betsabee w kościele klasztorowym w Trzebnicy*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej nr 22, Seria: Studia i Materiały, nr 11, Wrocław 1989, s. 157–162.
- [8] Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku*, Wrocław 1992.
- [9] Kutzner M., *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200–1330*, Toruń 1969.
- [10] Małczyński K., *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, t. 2, Wrocław 1959.
- [11] Poksińska M., *Polichromia romańskiej i wczesnogotyckiej rzeźby architektonicznej. Zespół rzeźby trzebnickiej*, Toruń 1993.
- [12] Rozpędowski J., *Opactwo pań cysterek w Trzebnicy*, [w:] *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1987, s. 261–281.
- [13] Steinborn B., *Złotoryja*, Chojnów, Świerzawa, Wrocław 1959.
- [14] Świechowski Z., *Architektura na Śląsku do poł. XIII w.*, Warszawa 1955.
- [15] Świechowski Z., *Architektura romańska w Polsce*, Wrocław 2000.
- [16] Świechowski Z., *Wystrój rzeźbiarski kościoła klasztorowego w Trzebnicy i jego związki z architekturą w Bambergu*, Rocznik Historii Sztuki XXI, Warszawa 1995, s. 5–20.
- [17] Walicki M., *Dekoracja architektoniczna i jej wystrój artystyczny*, [w:] *Sztuka Polska przedromańska i romańska do schyłku XIII w.*, pod red. M. Walickiego, Warszawa 1971.
- [18] Zinkler A., Frey D., Grundmann G., *Die Klosterkirche in Trebnitz*, Breslau 1940.

Disk capitals in thirteenth century Silesian portals

Disk capitals occur in fourteen Silesian churches from the 13th century. Their profiles changed during the century from complex to more and more simple. The moulding of the west portal in the church of St Bartholomew in Trzebnica has a form similar to the disk capitals of the 2nd quarter of the 13th century. An analysis of the triple area of the capitals of this portal, of various ornamentations and not well matched off-

set sizes, allows the author to determine that they originate from different portals made in the 1st quarter and at the end of the 2nd quarter of the 13th century.

The portal preserved, was assembled of elements probably coming from three portals, most likely during the period of building of the mediaeval west tower, after the middle of the 13th century.

